

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

İki Ayda Bir Yayınlanır

Sahibi

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Adına

Prof.Dr. Turan YAZGAN

Yazı İşleri Müdürü

Saadet Pınar YILDIRIM

Tashih

Fahrettin ÖZTOPRAK

İdarehane

Ankaravî Mehmed Efendi Medresesi, Belediye Sarayı Arkası,
Saraçhane/İSTANBUL

Telefon: 511 10 06 - 511 18 33

Posta Çeki Hesabı: 141720

Dizgi

Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
Yulug Tekin Dizgi Merkezi

Baskı

Kuşak Ofset

Abone Bedeli

Yurtiçi: 170.000 TL. Yurtdışı: 75 DM



80

EKİM 1992

Teşkilat ve İşleyiş Bakımından OSMANLI MEDRESE SİSTEMİ “Klasik Dönem”

Yard. Doç. Dr. Hasan AĞGÜNDÜZ

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, Türk kültür ve medeniyet ailesinin seçkin bir mensubudur. Osmanlılara tarihte bu önemli statüyü kazandıran sebepler manzumesi; aile, ekonomi, siyaset, din ve eğitim gibi sosyal hayat alanlarında ahenkli kurumlaşma ve bu kurumların etkili olarak işletilmesi, şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı tarih araştırmaları, genelde siyasi ve askeri olaylar ile bunların ardındaki siyasi-idari mekanizmalar üzerinde yoğunlaşmıştır. Çeşitli sosyal sistemlerle bütünleşemeyen devlet teşkilatının etkisizleşeceği ve uzun süre, geniş bir coğrafya üzerinde hükümdarlık timsali olarak varlık ve devamlılığını koruyamayacağı hususları dikkat nazarından kaçmaktadır.

Güç ve itibar bakımından Osmanlıların zirvede olduğu dönemde, öteki sosyal kurum ve sistemler yanında özellikle eğitim ve kültür hayatını yönlendiren insan yetiştirme sistemleri, stratejik rol üstlenmişlerdir. Çünkü Osmanlı tarihi boyunca eğitim ve kültür hayatındaki dalgalanmalarla, genel siyasi sosyal başarılardaki iniş-çıkışlar arasında yakın ilişki vardır. Bütün sosyal sistemlerin ana unsuru konumundaki insan kaynağını geliştirme fonksiyonunun, eğitim sistemlerine ait olduğu hatırlanırsa, söz konusu ilişkiyi kavramak kolaşlaşacaktır.

Osmanlı toplum yapısı ve yaşantısındaki stratejik önemine rağmen, belki en çok gözardı edilen konu; özellikle Tanzimat öncesi uzun tarih dilimi içinde Osmanlı eğitim ve kültür hayatı ile bu alandaki ilişkileri yönlendiren bilim-kültür-eğitim kuruluşlarıdır. Konu ile ilgili sınırlı araştırmalar; kuruluştan Tanzimat'a kadar, sosyo-kültürel bakımdan “Klasik Dönem” olarak kavramlaştırılan uzun tarih diliminde eğitim ve kültür ilişkilerinin iki modele göre teşkilatlandırıldığı sonucu ortaya çıkarmaktadır. Enderun ve Med-

rese dediğimiz bu iki sistem; toplumda egemen farklı dünya ve hayat görüşlerini yansıtmaktan ziyade, siyasal ve sosyal zorunluluklara dayalı teknik anlamda farklılaşmayı yansıtan insan yetiştirme stratejilerinin uygulama araçlarıdır. Yalnız toplum yapısı ve yaşantısındaki etki alanları ile tarihi ve fikri temellerinin gücü dikkate alınır; medrese sisteminin, Klasik Osmanlı maarifini tek başına temsil yeterliliğine kavuştuğu söylenebilir.

Hal böyle iken, yine en çok ihmale uğrayan konu, medreselerdir. Gerçi Osmanlı medreseleri bazı boyutları ile araştırma konusu yapılmıştır. Ancak değişik bakış açıları yansıtan sınırlı düzeydeki bu araştırmalar, medreseleri bir insan yetiştirme modeli bütünlüğü içinde sunmaktan uzaktır. Bu nedenle önceki araştırmaların ortaya koyduğu sonuçlar alt yapı kabul edilerek, medreseleri belli bir insan yetiştirme felsefesinin uygulama aracı ve kendi içinde tutarlılığı olan sistem halinde çözümlemeye ve değerlendirmeye ihtiyaç vardır.

Bu makalenin tanıtmayı amaçladığı "*Teşkilat ve İdare Bakımından Osmanlı Medrese Sistemi, Klasik Dönem*"⁵ adlı doktora tezi, yukarıda temas edilen bakış açısıyla Osmanlı medreselerini modern eğitim ve yönetim ilkeleri ışığında ve sistem bütünlüğü içinde çözümlemeyi hedeflemiştir. Bu cümleden olarak; medrese ve çevresini oluşturan öteki sosyal sistemler arasındaki etkileşim, medrese sistemini besleyen din merkezli insan yetiştirme felsefesi, sistemdeki akademik ve idari teşkilatlanma biçimi, çeşitli seviye ve branşta program uygulayan medreselerin sistem bütünlüğü içinde yönetimi ve medrese sisteminin fonksiyon kategorilerine göre çözümlenmesine çalışılmıştır. Böylece Türk eğitim sisteminin gelişim tarihinde uzunca bir döneme damgasını vuran "*Medrese Modeli*", bugünkü bilgi, tecrübe ve problemlerle irtibata getirilerek, fonksiyonel sonuçlara gidilebilecek şekilde yorumlanmıştır. Eğitim sistemimizin çeşitli problemlerine eğilen araştırmacılar; sisteme belli belirsiz etki eden köklü gelenekleri tanımak durumundadırlar. Bu geleneklerin ana kaynağı Türk maarifinin bin yıllık geçmişini sembolize eden medreselerdir. Ve tabii ki medreselerin de en çok revaçta olduğu tarih dilimi, klasik Osmanlı çağı'dır. Bu durumda medreseleri sadece bazı özellikleri ile övülen veya yerilen eski birer hatıra şeklinde değil, mevcut eğitim problemleri için pratik sonuçlar çıkaracak şekilde incelemek gerekir. Makaleye konu olan doktora tezi, işte bu gayeye yönelmiştir.

Araştırma, konunun niteliği ve teknik zorunluluklar dikkate alınarak Kuruluş'tan Tanzimat'a kadar medreselerin teşkilat ve işleyiş bazında meydana gelen karakter dönüşümleri ile sınırlandırılmıştır. "*Klasik Dönem*" olarak nitelenen bu tarih diliminde Osmanlı eğitim, bilim ve kültür hayatına ilişkin veri kaynağı fazlasıyla mevcuttur. Osmanlıların en çok yazılı belge bırakan bir toplum olduğu görüşü, bu varsayımı desteklemektedir. Fakat Avrupa merkezli medeniyet ve kültür anlayışının etkisi ile olsa gerek; bilhassa,

5 Akgündüz, Hasan: *Teşkilat ve İdare Bakımından OSMANLI MEDRESE SİSTEMİ "Klasik Dönem"*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1990.

Tanzimat öncesi Türk sosyal tarihine peşin yargılı ilgisizlik ve tabii olarak bu döneme ait orijinal belgelere, bir kaç yıl öncesine kadar itina gösterilmeyişi bu konulara el atılmasını geciktirmiştir. Tarama modeli ile yürütülen bu doktora araştırması; 350 yerli ve yabancı kaynak üzerinde genel tarama ve 300 orijinal belge üzerinde muhteva çözümlemesi şeklinde cereyan etmiştir. Bahse konu orijinal belgelerden şimdiye kadar yararlanılmış olanlar, yeniden ve farklı bir bakış açısı ile değerlendirilirken; çok sayıda orijinal belge ise ilk defa olarak incelenmiştir. Daha sonra elde edilen veriler, amaç varsayım ve sınırlılıklar dikkate alınarak yorumlanmıştır.

Buraya kadar ana çerçevesi çizilen strateji izlenerek gerçekleştirilmiş araştırma ile ortaya konan bulgular şöyle özetlenebilir:

1-Klasik Osmanlı Kurumları ve Medrese Sistemi:

Bir nüfus kitlesi, temel sosyal ihtiyaçlara yönelen ilişkilerin organizasyonları ile ortaya çıkmış kurumların yapı ve faaliyet bazında bütünleşmesi sonucu toplum veya millet kimliği kazanabilmektedir. Canlı organizmaya benzetilen toplumun yapı öğeleri konumundaki sosyal kurum ve sistemler, çevre değişmelerinden etkilenme ve bu değişmeleri etkileme özelliğine sahiptir. Sosyoloji tekniği açısından soyuttan somuta doğru sıralanan sosyal kurum, sistem ve teşkilatın varlık ve devamlılığı, çevre değişmelerine intibak kabiliyeti ile belirlenmiş olmaktadır. Ortak tarihi ve fikri temelleri olan sosyal sistem veya kurumların toplum denilen genel sosyal sistem bazında kenetlenerek, değişen şartlara birliktelik içinde intibak edebilme şansları yüksektir. Bu özelliği tamamlayan bir diğer özellik de sosyal kurumlardan birinin yapı ve faaliyet zaafının, bütüne ait diğer öğelerin devreye girmesi sonucu oluşan telafi mekanizması ile giderilmesidir. Söz konusu zaaf, ilgili kurum veya sistemin karşıladığı sosyal ihtiyacın öncelik ve şiddetine göre değişen enerji oranlarıyla kapatılmakta; böylece genel sistemde dengelenme süreci uzun veya kısa vadede tamamlanmış olmaktadır.

Yukarıda temas edilen varsayımlar doğrultusunda; geçmişte veya bugün yaşayan herhangi bir topluma ait sosyal varlık veya olayın gerçeğe uygun kavranabilmesi, konunun bütünüle irtibatını kurma başarısına bağlıdır. Osmanlı sosyal tarihinin Tanzimat öncesi ve sonrası şeklinde ikiye ayrılarak araştırma konusu yapılması, sözkonusu varsayımlarla ilgilidir. Çünkü klasik dönem Osmanlı kurumları arasında teşkilat ve işleyiş özellikleri itibariyle ahenkli bütünleşme ve tutarlılık gözlenmektedir. Halbuki modernleşmede dönüm noktası sayılan Tanzimat sonrası tarih diliminde Osmanlı kurumları bir kabuk değiştirme sürecine girmiştir. Geleneksel ve modern kurumların kıyasıya çeşikmelerine sahne olan bu dönem için, önceki dönemin ahenk ve tutarlılığından söz edilmesi zordur. O halde her döneme ait kurumları kendi şartları ve mantalitesi içinde değerlendirmek gerekecektir. Medrese sisteminin, çevresinin oluşturan sistemlerle etkileşimi bu sosyolojik esaslara göre incelenmiştir.

Tanzimat'a kadar klasik formunu koruduğu varsayılan Osmanlı kurumları, zengin tarihi ve fikri birikimin ürünleridir. Çünkü bu kurumların tarihi menşei Anadolu Selçukluları ve önceki Türk devletleri vasıtasıyla Orta Asya medeniyetine dayanıyordu. Fikri bakımdan ise İslam dininin prensiplerinden etkilenmişti. Hatta sınırlı da olsa; coğrafi yakınlık nedeniyle Avrupa medeniyet ve kültürünün izlerinin taşımaları muhtemeldir. Osmanlı kurumlarına milli, dini veya Batı tesirleri ile yapılan tek sebepli izahlar, başarılı olmak şöyle dursun, tarihi vakalara saptırmaktan kurtulamamıştır. Konuya modern bilim mantığının gereği olarak çok sebepli izah anlayışı ile yaklaşmak isabet şansını artıracaktır.

Klasik sosyal düzenin en mühim öğelerinden biri, siyasi teşkilatmanın mahsülü olan Osmanlı Devleti'dir. Devletin yapısı ve faaliyetlerinin islami hukuk kuralları ve millî değerlerin tercümanı olan örfi hukuk kurallarına göre düzenlendiği anlaşılmaktadır. Yasama, yürütme ve yargı gibi temel fonksiyonları yerine getirecek şekilde teşkilatlanan Osmanlı Devleti, çağdaşlarına göre ileri bir düzeye ulaşmıştır. Yasama fonksiyonu; islami hukuk sisteminin gereği olarak son derece sınırlıdır. Halife-Sultan başkanlığındaki meşveret kurulunca dini kurallardan hareketle çıkarılan örfi kurallar, anayasa mahkemesi konumundaki Şeyhülislam'ın denetimi ile yürürlüğe giriyordu. Kanunları uyguluyarak belli kamu hizmetlerini yerine getirecek olan idari mekanizma, merkez ve taşra organlarından oluşmaktaydı. Merkez teşkilatı, Padişah ve Divan-ı Humayun denen bugünkü hükümet konumundaki bir kuruldandan ibaretti. Vezir-i Azam, Kubbealtı vezirleri, Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, Defterdar ve Nişancı Divan-ı Humayun'un tabii üyeleri idi. Yeniçeri Ağası komutasındaki kara ordusu ile Kaptan Paşa komutasındaki deniz ordusu hükümetin emrinde faaliyet gösteren askeri unsurlardı. İdari mekanizmanın taşra teşkilatı; Eyalet (Beylerbeyi), Sancak (Sancak Beyi), kaza (Kadı), Mahalle ve Köy (İmam) şeklinde kademelendirilmiş ve Merkez teşkilatının küçültülmüş modelleri halinde düzenlenmişti. Devletin yargı fonksiyonu için güçlü bir sistem kurulmuştu. Hukuk danışmanlığı (ifta) ve yargı (kaza) gibi iki kolda teşkilatlanan yargı sisteminin merkez organları, Şeyhülislam ve Anadolu-Rumeli Kazaskerliği idi. Taşra organları, idari organizasyonla paralel duruma getirilmişti. Hukuk danışmanlığı hizmetleri sırasıyla şeyhülislam, eyalet, sancak ve kaza müftüleri marifetiyle; yargılama hizmetleri ise Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri, eyalet, sancak ve kaza kadıları (tek hakimli ve jüri eşliğinde faaliyet gösteren şer'îye mahkemeleri) marifetiyle yürütülmekteydi. Kısacası Osmanlılar çağının ölçülerine göre ileri bir devlet teşkilatı ve faaliyet düzenine sahip bulunuyorlardı.

Klasik Osmanlı devlet düzeni, aynı dünya ve hayat çörüşünün özelliklerini yansıtan öteki sosyal kurumlarla tamamlanmıştır. Bir ırklar mozayigi olan Osmanlı nüfus kitlesi, "Millet Sistemi"ne göre teşkilatlandırılmıştır. Her dinin müntesipleri, çeşitli sosyal hayat alanlarında kendi kurum ve

sistemlerini teşkil ederek özerk statüde yaşama şansına kavuşturulmuştur. Böylece dini esaslar ve milli normların birlikte etkilediği sosyal teşkilatlanma zenginliği ortaya çıkmıştır. Dini bakımdan çoğunluğu meydana getiren Müslüman kitlesi, "Cami" etrafında teşkilatlanırken; Hristiyanlar "Kilise", Yahudi'ler ise "Havra" ekseninde bütünleşme yoluna gitmişlerdir. Her toplum kesiminin sosyal hayatını kendi inanç sistemine göre düzenlenmesi hoşgörü ortamının doğmasına yol açmıştır. Bu hal, inanç ve düşünce hürriyetinin Türk toplum hayatı için ne denli köklü bir gelenek olduğunun açık göstergesidir. Aynı dönemde Batı'da yaşayan inanç ve düşünce terörü, Türklerin bu konudaki medeni çizgisini takdir etmeyi gerektirir. Aile hayatı, ekonomik ilişkiler, eğitim ve kültür hayatının din ekseninde ve dini değerlere göre şekillendiği müslüman unsurlar açısından dini ve sosyal amaçlı vakıf sistemi hayati bir öneme sahiptir. Vakıf formülü ile gerek cami etrafında gelişen din hizmetleri ve gerekse modern devletlerin kamu gücüyle yapmak durumunda olduğu çeşitli sosyal hizmetler, gönüllü işbirliği ve dayanışma esasına göre başarıyla gerçekleştirilmiştir. Hatta zirai ekonomi ve şehir ekonomisine yön veren tımar, ahilik ve lonca sistemleri bile iktisadi amaçlarla, dini ve kültürel amaçları birlikte gerçekleştirmeye çalışmışlardır.

Ortaçağ toplumlarının temel karakteri olan dini dünya görüşünün Osmanlı toplum hayatının her alanına nüfuz ettiği anlaşılmaktadır. Önceki paragraflarda bahse konu bütün sosyal kurumların ana unsuru olan insan kaynağını geliştirmekle yükümlü eğitim kurumunda da dini dünya hayat görüşünün tesirleri kuvvetle hissedilmektedir. Enderun ve medrese modelleri etrafında gelişen eğitim-kültür ilişkileri, toplum yapısı ve yaşantısının eksenine oturtulmuştur. Çünkü Osmanlı toplumu geleneksel değerleri sayesinde batı toplumlarında rastlanan katı sosyal tabakalaşma hastalığına yakalanmamıştır. Sosyal rollerin dağıtımında yetenek ölçü alınmış; eğitim sistemleri kanalı ile toplumun her kesiminden bireye yetişmişliği ölçüsünde-bazı istisnalar dışında- bütün sosyal ve mesleki statüler açık tutulmuştur. Batıda demokratikleşme ve fırsat eşitliği ideallerine rağmen hala yeterince hayata geçirilemeyen bu olgu, beşyüz yıl evvel Osmanlı Türk Toplumunda yaşanmış ve gerçekleştirilmiştir.

Enderun modeli, yönetim kurumu güdümünde gelişen, finansmanı devletçe sağlanan, faaliyetleri ve yönetimi sarayla sınırlı tutulan bir nevi yarı açık sistem özelliğine sahip insan yetiştirme mekanizmasıdır. Yöneticilik ve askeri eğitimin yapıldığı, örgün ve yaygın eğitim birimlere sahip bu sistemin hammaddesi, gayr-i müslim tebaadan temin edilmektedir. Devşirme usulü ile seçilen bedenen ve zihnen güçlü öğrenciler, kabiliyet ve istidatlarına göre sıkı bir eğitimden geçirildikten sonra; öncelikle saray bürokrasisi daha sonra kamu bürokrasisinin öteki birimlerinde istihdam ediliyorlardı. Temelleri II. Murad döneminde atılan bu sistem, Fatih ve Kanuni dönemlerinde daha ileri düzeye getirilmiş, Tanzimat'a kadar etkililiğini korumuştur.

Klasik Dönem Osmanlı maarif hayatını yönlendiren ikinci ve daha etkili insan yetiştirme sistemi ise medresedir. Çünkü medrese sistemi, öncekinin aksine bugünkü anlamda bir sosyal statüde açık sistem özelliği taşıyordu. Din kurumu güdümünde ve dini amaçlı vakıf sistemi desteğinde gelişen medrese sistemi, kendi içinde tutarlılığı olan örgün ve yaygın eğitim birimlerini kapsıyordu. Aynı insan yetiştirme felsefesine dayanan; sıbyan mektebi, ilk, orta ve yüksek öğretim düzeyinde faaliyet gösteren medreseler sisteminin örgün eğitim kolunu meydana getirmektedir. Dini ve mesleki eğitim yapan ahi ocakları, tekkeler, zaviyeler, dergahlar, camiler ve kütüphaneler de aynı zihniyete hizmet etmeleri nedeniyle medrese sistemi şeklinde kavramlaştırılan eğitim düzeneğinin yaygın eğitim kolunda düşünülebilir.

Klasik dönem boyunca, eğitim ve kültür hayatının birlikte paylaşılan enderun ve medrese sistemleri arasında devlet ve toplum hayatındaki etkileri bakımından, uzun süre devam edecek bir güç ve itibar dengesi kurulmuştur. Kamu bürokrasisinin idari ve askeri kesimine büyük ölçüde enderun çıkışlılar istihdam edilmiştir. Yargı, eğitim, maliye ve bürokrasinin bütün sekreteryalar kadroları ise medrese çıkışlılara açık tutulmuştur. Daha önceki etki ve yetkilerine temas edilen; hukuk danışmanlığı kadroları (Şeyhülislam, eyalet, sancak ve kaza müftüleri), yargılama hizmeti kadroları (Rumeli ve Anadolu Kazaskerliği, eyalet, sancak ve kaza kadılıkları), dini hizmet kadroları (Padişah hocalığı, imamlık, vaizlik, müezzinlik, kayyımlik), mali ve idari bazı kadrolar (Defterdarlık, Nişancılık, Katiplik, muhasebe memurluğu) eğitim ve kültür hizmetleri kadroları (müderrislik, müdlik, reisületibbalık, sıbyan mektebi muallimliği, hafız-ı kütüblük vb...) tamamen medrese çıkışlılara bırakılmıştır. Ayrıca kamu alanında medreselilere ayrıcalıklı statü tanınmış, böylece devletin yasama-yürütme-yargı faaliyetleri ile sosyal hayatın her alanında hakları ve güvenceleri en güçlü kamu görevlileri, medrese çıkışlılar olmuştur.

Sıralanan özellikleri ile medrese sistemi ve medreseli aydınlar, yönetim-halk ilişkilerinde köprü görevi üstlenmişler; bir bakıma yönetim-halk bütünleşmesi, sistemin örgün ve yaygın eğitim birimlerinin çabaları sayesinde uzun süre, başarı ile sürdürülmüştür.

Medrese sisteminin Osmanlı devlet ve toplum hayatındaki etkinliği tarihi ve fikri temellerinin gücü ile ilgilidir. Çünkü medrese ismi ile sembolleşen eğitim ve kültür hareketi çok zengin tecrübe ve bilgi birikimi ile besleniyordu. İslam dininin eğitim öğretim ve araştırma konusundaki fikri desteği sayesinde Abbasiler döneminde kurulan medreseler, Karahanlılar, Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Anadolu Selçukluları vasıtasıyla Türk medeniyetine kazandırılmış ve bu yönde gelişmeler oluşturulmuştur. Aynı felsefenin ürünü olan yaygın eğitim birimleri ile Osmanlılara devredilen bu eğitim ve kültür mirası, bu dönemde sistemli bir insan yetiştirme faaliyetine dönüştürülerek sürdürülmüştür.

2-Osmanlı Medrese Sisteminin Akademik Ve İdari Yapısı

"Osmanlı Medrese Sistemi" şeklinde kavramlaştırılan insan yetiştirme faaliyetinin mihrinde, çeşitli seviye ve branşlarda örgün program uygulayan medreseler yer almaktadır. Bu alt başlıkta, sadece medreseye giriş basamağı sayılabilecek sıbyan mektepleri ile bunu izleyen eğitim basamaklarındaki medreselerin akademik ve idari yapısı tahlil edilmiştir. Sistem bütünlüğü gözetilerek yapılan tahlil ve tartışmalarda yeri geldikçe aynı felsefeye hizmet eden yaygın eğitim kuruluşlarına da atıfta bulunmaktadır.

İlk bakışta çeşitlilik ve hatta dağınıklık arzeden medrese dediğimiz örgün eğitim organları, aslında aynı insan yetiştirme felsefesine hizmet etmeleri nedeniyle; siyasal, sosyal, psikolojik, ekonomik ve akademik bazda ortak amaç ve faaliyet ilkeleri etrafında bütünleşme göstermektedirler. Medreseler, geçmişte olduğu gibi Osmanlılar tarafından da öncelikle siyasal-sosyal kültürel ihtiyaçlar göz önünde tutularak tesis edilmiş ve yaygınlaştırılmıştır. Bu cümleden olarak, medrese sisteminin asıl amacı; siyasal-sosyal-kültürel boyutlu birlik şuurunu diri tutmak ve toplum katmanlarına yaymaktır. Ayrılmış ideolojileri bertaraf ederek, inanç ve düşünce bazında müslüman unsurların ortak standartlarını, dini ve milli kültürünü nesilden nesile sistemli çalışmalarla aktarmak ve geliştirmek, medreselerin başta gelen varlık ve devamlılık nedenidir. Bu arada medreseler, toplumdaki yetenek havuzunu tarayarak liderlik özelliği olanları yetiştirmek, böylece kamu kesiminde çeşitli meslek ve statülere hazırlamak gibi siyasal ve sosyal fonksiyona da sahiptirler. Medrese sistemi akademik yapısı ile toplumun her kesiminden bireylere kabiliyet ve istidatları oranında eğitim hizmeti verecek yeterliliğe kavuşturulmuştur. Parasız yatılı sistemle çalışan medreselerin bugünkü anlamda imkan ve fırsat eşitliği ilkesine uygun faaliyet gösterdiği söylenemez. Ancak sadece Müslüman kesimden erkek öğrencilere açık olan medreselerin; nüfusun çoğunluğunu teşkil eden müslümanlar arasında; ırk, dil, bölge ve sosyal sınıf farkı gözetmeksizin öğrenci kabulü ile imkan ve fırsat eşitliğini önemli ölçüde hayata geçirdiği tarihi bir gerçektir. Öğretim program ve sistemlerinin fertleri yöneltici ve eğitimi sürekli kılıcı özellikleri, medreselerin akademik bazdaki üstünlüğünü pedagojik ve psikolojik gerçeklere uyum konusundaki başarısını göstermektedir. Bu tarihi gelenekler, modern Türk eğitim felsefesinin temelini oluşturmuştur.

Osmanlı Medrese sisteminin akademik teşkilatlanması, modern eğitim sistemlerinde öngörülen bütün örgün eğitim kademelerini kapsayacak nitelikte bulunuyordu. Okul öncesi eğitim; köklü gelenekleri olan aile, sıbyan mektebi ve darulhuffaz denen birimlerce gerçekleştiriliyordu. İlköğretim; haşiye-i tecrid, miftah ve telvih medreseleri marifetiyle gerçekleştirilmekte idi. Hariç ve dahil Medreseleri, genel lise muadili program uygulayan kuruluşlardı. Daruşşifa, darulhadis, darulkurra ve rasathaneler mesleki ve teknik program uygulayan ortaöğretim kuruluşları idi. Fatih ve Süleyman-

niye Külliyesi, yüksek öğretim programı uygulayan medreseleri kapsıyordu. Fatih külliyesinde ortaöğretim muadili musıla-i sahn medresesi bitirildikten sonra sahn-i seman denilen edebiyat, hukuk, kamu yönetimi ve ilahiyat gibi yükseköğretim programı uygulamakta olan medreselere geçiliyordu. Süleymaniye Külliyesindeki yükseköğretim programları için musıla-ı Süleymaniye denen hazırlık eğitiminden geçmek gerekmekteydi. Sahn-ı Süleymaniye medreselerinde ise edebiyat, mühendislik, tıp ve ilahiyat programlarına devam edilebilirdi. En yüksek eğitim kademesi, din ilimlerini lisansüstü düzeyde öğreten Süleymaniye Darülhadişi idi. Yükseköğretim, İstanbul'daki Fatih ve Süleymaniye medreseleri ile sınırlı değildi. Ülkenin önemli yerleşim merkezlerinde bazı medreseler sahn-ı seman ve sahn-ı Süleymaniye muadili programlar uyguluyordu. Böylece Fatih ve Süleymaniye merkezde olmak üzere, ülkenin en ücra köşelerine yaygınlaşmış her seviye ve branşta program uygulayan medreseler ortak bir örgün akademik düzende toplanmıştı. Bu akademik yapı; öğrencilerin kabiliyet ve istidatlarına göre yöneltilerek eğitimine, ihtisaslaşmaya ve araştırma faaliyetlerine imkan sağlayacak niteliğe kavuşturulmuştu.

Önceki paragrafta bahsedilen akademik yapıyı işletecek düzenli bir idari mekanizma oluşturulmuştu. Bazı araştırmacılar Osmanlıların eğitime bir kamu hizmeti anlayışı içinde yaklaşmadıkları, bu nedenle eğitim hizmetinin kendi kaderine terkedildiği fikrini savunmaktadırlar. Tarihi seyir içinde medrese sistemindeki nicel ve nitel gelişmeler, bu hükmü doğrulamamaktadır. Devletin sahiplenmediği bir hizmetin, bu ölçüde inkişaf göstermesi mümkün değildir. Yalnız Osmanlı Devleti, eğitim hizmetlerinin niteliğini dikkate alarak, medreselere doğrudan müdahaleci bir tavır almamış, ancak ülkenin en ücra köşelerine kadar medreselerin yaygınlaşması, tamamen devlet desteği ile gerçekleşmiştir. Kamu görevlilerinin medrese yaptırma birinci sırada olduğu gerçeği, bu hükmün doğruluğuna en açık göstergedir.

Devlet sorumluluğunun medreselerin nicel boyutunda tesbit edilen sonuçları, nitel boyutunda daha açık gözlenmektedir. Tarihi belgeler, devlet eliyle ülkenin her yanına dağılmış irili ufaklı medreselerin belirli seviye ve branşlarda program uygulayan ortak ve tutarlı bir akademik yapıya kavuşturulduğunu göstermektedir. Öte yandan söz konusu akademik yapıyı işletecek başarılı bir idari mekanizmanın kurulmuş olduğu da anlaşılmaktadır. Ferman, Kanunname, buyrultu, vakfiye...vb. hukuki düzenlemelerle sistemin kuruluş ve faaliyet biçimini klavuzlayan eğitim mevzuatının geliştirildiği de tarihi bir hakikattir. Mevzuattan kaynaklanan yetki ve sorumluluklar, merkez eğitim yönetimi birimleri konumundaki Şeyhülislamlık (Ders Vekaleti), Rumeli ve Anadolu Kazaskerliği ile taşra eğitim yönetimi birimleri konumundaki; eyalet, sancak ve kaza kadıları ve nihayet medrese bazında müderris (reisületıba, muhaddis...vb.) ve mütevelliler arasında hiyerarşik usulle dağıtılmıştır. Böylece medrese sistemine ilişkin yönetim hizmetlerini kararlaştırma, ülke genelinde medreselere yö-

nelik politika ve plan oluşturma, faaliyetleri organize etme, haberleşme, denetim ve değerlendirme gibi idari davranış kümelerine açıklık kazandırılmıştır. Kamu yönetimi ve kamu bürokrasisine başarıyla iliştirilen medrese bürokrasisi; yönetim kararları bakımından mahalli, denetim bakımından ise merkezîyetçi esaslara göre düzenlenmiş; böylecek çağdaş eğitim yönetimi teorisyenlerini bile şaşırarak yanlış yorumlara götürülmeyecek mantiki tutarlılık içinde çalıştırılmıştır.

3-Osmanlı Medrese Sisteminin İdari Hizmet Alanlarına Göre Tahlili

Osmanlı medrese sistemi; program, öğrenci, personel, eğitim ortamı, finansman ve bütçe gibi idari hizmet alanları ile ilgili modern eğitim sistemleri için bile örnek teşkil edebilecek karakteristiklere sahiptir.

Medreseler program karmaşası içinde, kendi başına işleyen, çoğu zaman birbirine çelişik öğretim sistemlerinin uygulandığı eğitim organları şeklinde tanıtılmaktadır. Belki bu tanıtım, medreselerin yozlaştığı dönemler için geçerli sayılabilir. Ama medrese sisteminin, tam fonksiyonel olduğu XV. ve XVI. ve kısmen XVII. yüzyıllarda dönemin bilim ve eğitim felsefesinin beslediği tutarlı bir programla insan yetiştirme hizmetlerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Programlar, seviye ve branş farkına göre, yatay ve dikey öğretim hareketliliğine uygun düzenlenmiştir. Muhtevada İslami ilim telakkisinin izleri ağırlıklıdır. Dini ve tecrübi ilimler arasında bir denge kurulmaya çalışılmıştır. Esasen bütün ilim kolları aynı potada eritilerek dini motiflerle sentez edilmiştir. Bu bakımdan dini-dünyevi amaçlı ilim veya ders ayırımı, Hristiyan alemindekine benzemez. Her ilim kolunun ortak hedefte birleştiği varsayımıyla akli ve nakli ilimler arasında yani dini ve dünyevi amaçlar arasında denge kurulmuştur. Ders kitapları ve ilgili öteki dökümanlar incelendiğinde muhtevanın; genelden özele, basitten karmaşığa, kolaydan zora, somuttan soyuta, konu alanları arasında bütünleşme sağlanarak düzenlendiği anlaşılmaktadır. Mecburi ve seçimli ders uygulaması ile kabiliyet, ilgi ve istidat farklılıkları gözetilmek istenmiştir. Konunun özelliğine göre; imla, takrir, soru-cevap ve grupla çalışma metodlarının kullanıldığı öğretme-öğrenme süreçleri, büyük ölçüde ferdileştirilmiş; bu bakımdan, rehberlik ve öğretim süreçleri birleştirilmiştir. Değerlendirme; öğrencinin kabiliyet artış hızı ve disiplin konusundaki performansına göre, müderrisler tarafından gerçekleştirilmiştir. Sınıf geçme yerine ders geçme sisteminin uygulandığı medreselerde, öğrenci başarısını değerlendiren süreçlerin ürünü olarak; ara eğitim kademeleri için temessuk ve icazet, üst medreselere geçişi sağlamak için de icazetname denilen belgeler düzenlenmiştir. Merkez organlarının çerçeve niteliğinde tesbit ettiği medrese programları sayılı özellikleri ile uygulama esnasında gerçek şeklini almaktadır.

Eğitim kademelerine göre çömez, suhte, danışmend, mülazım ve muid gibi statülerden geçen medrese öğrencileri, yatılı ve burslu sistemle medreselere kabul edilmektedir. Disiplin konusunda ise maddi ve manevi fak-

törlerin devreye girdiği dengeli bir mükafat-ceza sistemi uygulanmıştır.

Medrese personeli akademik, idari ve yardımcı hizmetli şeklinde üç grupta toplanabilir. Akademik kadrolar medreselerin seviye ve program çeşidine göre; müderris, muhaddis, tabib-i evvel ve sani, reisül etibba, kurra, muid, şakird-i tıb, mülazım, danışmend, muid, suhte, çömez, talebe-i ulum gibi isimlerle anılmaktadır. İdari kadrolar ise mütevellî katip, tahsil-dar, cabi, hafız-ı kütüb, katib-i kütüb gibi isimlerle anılırdı. Bevvab, maniunnuluş...vb. İsimler ise yardımcı hizmetliler için kullanılmaktadır. Bu kadrolardan herbirine istihdam için belli mesleki ve şahsi vasıflar arandığı, vakfiyelerin tedkikinden anlaşılmaktadır. Müderrisler için yargı bürokasisi ve idari kesim kadroları ile paralel işleyen personel rejimi geliştirilmiştir. Tayin, terfi, yer değiştirme, hizmet öncesi ve hizmet içi eğitim, ücret ve sosyal haklar yasal dökümanlarda en ince ayrıntılarına kadar tesbit edilmiş bulunuyordu. "Mülazemet Neobet" şeklinde kavramlaştırılan dönüşümlü meslek süreci; müderrislerin sürekli eğitimi, gerekirse kamu kesiminin öteki kadrolarına intikal ve hareketliliği hususlarında bugüne dahi ışık tutabilecek fonksiyonelliğe sahip bulunuyordu.

Asli ve destek unsurları ile kendine yeterli mimari kapasiteye sahip medrese komplekslerinin kuruluş ve işletme esasları, vahliye denen işletme tüzüğü ve merkez taşra amirlerinin yazılı direktifleri ile tesbit edilmiştir. Mütevellî denen görevliler, söz konusu esaslara göre medreseleri öğretime elverişli kılacak tedbirleri alıyor ve medrese komplekslerini amaçlara uygun işletiyorlardı. Her medresede; talebe hücreleri, dersane, mescid, aşhane gibi temel unsurlar bulunuyordu. Asgari mimari kapasitesi olmayan binalara faaliyet izni verilmiyordu. Tesis edilen yapılar, yörenin kadısı tarafından denetlenerek, uygun raporu alındıktan sonra medrese halinde faaliyete geçmiş oluyordu. Hizmet sırasında medrese ile ilgili her fiziki tasarruf, kadıların nezaretinde mütevellilerce gerçekleştiriliyordu.

Eğitim hizmetlerini vakıf formülü ile finanse etme geleneği, Osmanlılar'da da devam etmiştir. Dini ve sosyal amaçlı vakıf sistemi; devlet öncülüğünde halkın geniş katılımı sağlanarak eğitim harcamalarını karşılamış oluyordu. Bu sayede, Osmanlı ülkesi çağdaşları ile kıyaslanamayacak kapsam ve nitelikte okullaşma ve eğitim için yaygın fiziki kapasiteye ulaşmıştı. Medresenin gelir kaynakları ve bu birikimin amaçlara uygun kullanımı için yasal belgelerde ayrıntılı izahlara rastlanmaktadır. Müderris ve mütevellilerin mali tasarrufları, müfettişlerin hazırladığı vakıf muhasebe bilançoları kanalı ile merkezi birimlerce sıkı bir denetime tabi tutuluyordu.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Osmanlı medrese sistemi, temsil ettiği insan yetiştirme zihniyetinin etkili bir aracı olarak; XVII. yüzyıl sonlarına kadar Türk medeniyet ve kültürüne övgüye değer hizmetlerde bulunmuştu. Belki teorik bazda ifade edilmemiş ama, çağdaş eğitim ve yönetim ilkeleri ışığında yorumlanması Osmanlı medrese sisteminin teşkilat ve işleyiş karakteristikleri bakımından isabet

ettiği noktaların ağırlıkta olduğu gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Esasen teori olmadan uygulamanın da mutlaka yanlış olacağı şeklinde bir genelleme yapılamaz. Titizlikle ve objektif bakış açısıyla değerlendirildiğinde, çağdaşlarına kıyasla Osmanlı medrese sistemi ile yürüyen eğitim ve kültür hareketinin, kendi mantalitesi içinde tutarlı ve doğruları fazla olan bir uygulama niteliği taşıdığı söylenebilir. Çevre sistemlerine başarı ile iliştilmiş olması, ürünü olduğu insan yetiştirme zihniyetine uygun akademik ve idari yapısı, düzenli yönetimi, temel problem alanları için geliştirdiği politika ve uygulamaların tutarlılığı gibi özellikleriyle sistem, bugünkü eğitim ve yönetim problemlerine dahi ışık tutacak bilgi ve tecrübeleri ihtiva etmektedir.

XVII. yüzyıl sonlarına doğru, Osmanlı medrese sistemi için buraya kadar çizilen pembe tablo bozulmaya yüz tutmuştur. Birer canlı organizmaya benzetilen sosyal sistemlerin kaderi, Osmanlı medrese sistemi üzerinde de cereyan etmiştir. Sosyal tabiatın kanunlarına riayetkar davranamayan, kaçınılmaz değişmelere ayak uyduramayan ve kendini yenileme başarısı gösteremeyen medrese sistemi; toplum yapısı ve yaşantısı için kritik öneme sahip rolünü yeterince ifa edemeyip yıpranmaya ve çözülmeye yüz tutmuştur. İç ve dış değişmelere pozitif intibak göstermediği için sistemin çelişki ve çatışmalara maruz kalması sürpriz sayılmamalıdır. Nitekim bu çelişki ve çatışmalar, eğitim ve kültür hayatını yozlaştırmış; toplumun kaderini belirleyici değişken durumundaki eğitsel ve kültürel yozlaşmayı çevredeki diğer sosyal sistemlerin yozlaşma olgusu izlemiştir. Böylece kendi mantalitesi ve dinamikleri ile tutarlı özelliklere sahip geleneksel toplum yapısı ve yaşantı bütünüyle bocalama sürecine girmiştir.

Yozlaşma ve gerileme, Osmanlı medrese sisteminin nitelik boyutunda ortaya çıkmıştır. Çünkü nicel boyutaki gelişme, medreselerin kapatılışına kadar devam etmiştir. Bilhassa medrese programları, besin kaynağı olan İslami bilim felsefesi ile geleneksel eğitim felsefesine ters yönde bir dönüşüme uğramıştır. Başlangıçta akli ve nakli bilimler arasında kurulan denge, bazı yoz güçlerin etkisi ile önce nakli bilimler, daha sonra da nakli bilimlerin sadece bir aracı olan Arap dili grameri ile sınırlandırılmıştır. Öğretme-öğrenme süreçleri, tenkid ve diyalog yerine ezbercilik ve nakile dayalı skolastik bir karektere bürünmüş ve yaratıcı çalışmaların önü tıkanmıştır. Böylece eskilerin yazdığı bazı kaynakları kutsal kitap gibi tekrarlamak şeklinde bilim değil, bilim tarihinin okutulduğu bir öğretim stratejisi egemen duruma geçmiştir. Bu şartlar altında medreseler, sosyal gelişme ve değişmelerin öncüsü olmak bir yana, sosyal hayattaki tabii inkişafın önünü tıkayan faktör durumuna gelmiştir. Medreselerde öğrenciyi değerlendirme konumundaki adaletsizlikler, personele, rejimindeki yozlaşma ve tutarsız uygulamalar, devlet-medrese ilişkilerinde kurulan geleneksel dengenin bozulması ve devletin sisteme yerli-yersiz müdahalesi, bu alışılmadık uygulamaları tırmandırmış, buna mukabil öğrenci, personel ve halktan kaynaklanan infialler durumu büsbütün zorlaştırmıştır. Vakıf sisteminin

dejenere olması ve mali yolsuzlukların da işe karışmasıyla medreseler, kuruluş amaç ve ilkelerine ters bir yörüngeye kaymıştır. Sayılı zaafı ile toplumun beklentilerini karşılamakta acze düşen sistem, büyük ölçüde etkisizleşmesine rağmen, Cumhuriyetin ilanına kadar eğitim ve kültür hayatında sembolik varlığını korumuştur.

Cumhuriyetin ilanından sonra gerçekleştirilen reformlardan biri de eğitim hayatındaki düzenlemelerdir. Ancak sosyal reformların temel karakteri icabı toplumumuza mal olmuş eğitim ve kültür hayatıyla ilgili geleneklerin tümüyle ortadan kaldırıldığını söylenemez, istense de istenmese de bin yıllık Türk eğitim tarihine damgasını vuran medrese modeli hala fikri ve tatbiki plandaki klişeleşmiş geleneklerle bugünkü eğitim sisteminde etkisini sürdürmektedir. Duygusal bir yaklaşım içinde geçmişi bütünüyle reddetmek kolaycı bir tutumdur. Aslında bu tutum, iyisi ve kötüsü ile tarihe mal olmuş önceki kuşaklara zarar getirmez. Oysa bugünkü kuşaklar, Türk eğitim sisteminin mevcut problemlerine gerçekçi çözümler üretebilmek için bu tarihi mirası itina ile tedkik etmek durumundadırlar. Çünkü bütün sosyal sistemler gibi eğitim sistemi de yüzlerce yıllık bilgi-tecrübe değer birikiminin ürünüdür. Gelişim boyutu ihmal edilen bir konuyu, gerçeğe uygun kavramak mümkün olamamaktadır. Bu bakımdan eğitim sorunlarını dün-bugün-yarın bağlamında incelemek ve bir yargıya ulaşmak zarureti vardır. Geçmişten korkmak veya onu küçümsemek yerine ondan ders çıkarmak gerekir. Selefimiz olan Osmanlıların medrese ismi ile sembolleşen eğitim sistemini nasıl kurdukları, bu sistemin etkili olduğu dönemde o günkü insan yetiştirme zihniyeti ile tutarlı akademik ve idari yapıya nasıl kavuşturulduğu, hangi öğretim sistemleri uyguladıkları, bu sistemi amaç ve ilkelere uygun nasıl işlettikleri, sonraki dönemlerde medrese sisteminin hangi iç ve dış nedenlere bağlı olarak yozlaştığını bilmek, geçmişle övünmek ve yerinmek için değil, önceki bilgi ve tecrübeleri bugünkü sorunlara transfer için araçtırılmalıdır. Olumlu-olumsuz yönleriyle bu bilgi ve tecrübe hazinesinden istifade etmek, görüş ufkunun genişlemesi ve eğitim hayatı ile ilgili problemlere derinlik kazandırılması gibi avantajlar sağlayabilir. O halde;

1- Geçmişte yapılan her şey kötüdür, bugünkü kuşaklar herşeyin en iyisini yapmaktadır cümlesiyle ifade edilebilecek duygusal ve ideolojik boyutlu milli tarih düşmanlığı kokan tutumlara itibar edilmemelidir.

2- Zihniyet planındaki bu reformdan sonra yapılacak şey; sosyal hayatın her alanıyla ilgili tarih mirasının bilimsel metodlarla yeniden yorumlanması ve değerlendirilmesidir. Böylece toplumun önündeki problemlere, dün ve bugün arasında bilgi ve tecrübe transferi kurarak tutarlı çözümler üretmek kolaylaşacaktır.

3- Türk eğitim sistemi her kademedede eğitim ve yönetim sorunları ile çevrelenmiştir. Çözüm üretmek için saha araştırmalarına hız verilmektedir. Sistemin gelişim boyutu ise; sınırlı ölçüde Avrupa merkezli kültür ve medeniyet anlayışı etkisinde Tanzimat sonrasında başlatılarak tedkike çalışıl-

maktadır. Tanzimat öncesi dönemde, kayda değer bir şey olmadığı şeklinde bazı çevrelerin ortaya attığı dogmatik düşünce, araştırmacıları bu sahaya el atmaktan soğutmaktadır. Söz konusu dogmatik yaklaşımların aşılması gerekir. Ancak bu şekilde bir yandan eğitim hayatımızın dinamiği olan ama unutulduğu için önemli boşluklar hissedilen gelenekler; bir yandan da eğitim hayatımıza yerleşmiş ve kangrenleşerek günümüze kadar olumsuz etkilerini taşımış hatalı tutum ve gelenekleri ayırtetmek mümkün olacaktır.

4- Osmanlı medrese sistemi, fonksiyonel olduğu dönemdeki haliyle ve daha sonra yozlaşma sürecinde geçirdiği dönüşümlerle eğitim teorisyenleri ve uygulamacıları için önemli uyarı ve ipuçları sunmaktadır. Bu uyarıları ve ipuçlarını tesbit için medreselerin, sosyolog, tarihçi, psikolog ve eğitimcilerden oluşan ekip çalışmaları ile yorumlanması ve değerlendirilmesi gerekir.

5- Klasik dönem Osmanlı eğitim ve kültür hareketinin sembolleri durumdaki enderun ve medrese modellerinin sosyal etkileri halen merak konusudur. İzleri günümüze kadar taşınan iki tip aydın çelişkisinin temelleri de burada aranmalıdır.

6- Klasik dönem boyunca, uyumlu sürdürülen devlet medrese ilişkisi ve sonraki dönemlerde bu ilişkinin yozlaşması, bugünkü eğitim ve bilim kuruluşlarının özerklik sorunu için önemli ipuçları sunmaktadır.

7- Eğitimin her kademesindeki finansman sorunu için vakıf modeli ve medrese ilişkileri yine önemli tecrübeler ihtiva etmektedir.

8- Öğretmenliğin mesleki problemleri hakkında Osmanlıların müderrisler için geliştirdikleri işlek personel rejimi ve bunun yozlaşma süreci önemli uyarı ve ipuçları ile doludur.

9- Örnekleri çoğaltmak mümkündür. Yapılması gereken; medrese sistemi şeklinde kavramlaştırdığımız tarihi eğitim mirasının öncelikle korumaya alınması, ilgili belge ve eserlerin kontrol altında araştırmacıların istifadesine sunulması, her yönüyle incelenecek bu mirastan bugünkü eğitim problemlerine ışık tutacak sonuçların çıkarılmasıdır.

10- Bu doktora araştırması, yukarıda sıralanan ihtiyaç ve amaçlar doğrultusunda, medrese sistemini bugünkü sorunlarla ilişkilendirerek farklı bir bakış açısıyla yorumlama girişimidir.

KAYNAK

1 Akgündüz, Hasan

: Teşkilat ve İdare Bakımından OSMANLI MEDRESE SİSTEMİ "Klasik Dönem", (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1990.